

OMONİMLİK VƏ NİTQ HİSSƏSİ MƏSƏLƏSİ

Həm omonimlik, həm də nitq hissələrinin müəyyənləşməsi və dəqiqləşməsində mübahisəli məqamlar hələ də qalmaqdadır və dəqiq kriteriyalar verilməyə, belə də davam edəcək. Bu sahədə zərf—ism, zərf—sifət, zərf—say, zərf—qoşma qarşılıqlı münasibəti xüsusi dolaşılıq yaradır.

Omonimlərin dildə əhəmiyyəti və işlənmə imkanları genişdir. Q.A.İvanovna göstərir ki, M.Bulqakovun “Master və Marqarita” əsərindən seçilmiş 10 səhifədə 2898 sözdən 500-ü, yəni 18 faizi omonim səciyyəli sözdür. Müəllifin göstərdiyinə görə, digər müəlliflərin əsərlərində də vəziyyət eyni (4, s. 6). Bu fikri bu və ya digər şəkildə Azərbaycan dilinə də şamil etmək olar.

Omonimlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Müxtəlif leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə malik olan omonim taylarının ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olması təbiiyə. Məsələn, “*gül*” sözü həm isim, həm feil kimi şərh oluna bilər. Lakin omonim olmayan eyni bir leksik (lüğəvi) vahidin iki və ya daha çox nitq hissəsi kimi təqdim edilməsi heç bir elmi məntiqə sığmır. Bu zaman tədqiqatçılar həmin sözlərin sintaktik funksiyasını əsas alırlar ki, bununla razılaşmaq olmaz. Belə ki, nitq hissələrinin müəyyənləşməsində sintaktik funksiya ən sonuncu prinsipdir. İlk növbədə sözlərin leksik mənası müəyyənləşdirici prinsip kimi çıxış edir; bir məna bir nitq hissəsinin əsasında durur. Ona görə də omonim olmayan, bir mənaya malik olan sözlər müxtəlif nitq hissələri ola bilməz.

Qeyd edək ki, cümlə üzvləri öz əsas ifadə vasitəsi ilə deyil, başqa nitq hissələri ilə ifadə olunduqda onlarda mənsub olduqları nitq hissəsinə məxsus əsas əlamətlərdən ən azı birində müəyyən dəyişiklik baş verir; onlar işləndikləri üzvün əsas ifadə vasitəsi olan nitq hissəsinə oxşayır, onların, bir növ, analoquna çevrilir. Bu zaman onlarda müəyyən qədər sözdüzəldicilik xüsusiyyəti yaranır. “Müəyyən qədər sözdüzəldicilik xüsusiyyəti” dedikdə, sözün daxili semantik mənasında deyil, məhz cümlədəki qrammatik mənasında nəzərdə tutulur. “*Mən qəhrəmanları çox sevirəm*” cümləsindəki “*qəhrəman*” sözü yeni anlayış yaratmamışdır, lakin bu cümlədə məhz “*qəhrəman insan*” anlayışında çıxış edir. Keçid prosesində sözlərin omonim səviyyəsində çıxış etməsi üçün tamamilə yeni bir anlayışın yaranması lazımdır.

Dilimizdə həm sadə, həm düzəltmə quruluşu omonim sözlər vardır; onlar eyni nitq hissəsinə və ya müxtəlif nitq hissələrinə aiddir. Omonimlər eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aidiyyətindən asılı olmayaraq, müxtəlif mənaya malik olan, müxtəlif anlayışlar bildirən sözlərdir. *Gün* sözü eyni sözdən formalaşan, hətta potensiyasında bir mənaya əsaslanan omonimlər olsa da (1. Günəş mənasında, 2. iyirmi dörd saatlıq zamanın adı), artıq tamam fərqli anlayışlar bildirir. Düzündür, bu sözlərin hər ikisi isim kimi formalaşmış, ismin qrammatik xüsusiyyətlərini daşıyır: əşya anlayışı bildirir, *nə?* sualına cavab verir, hallanır, xəbərlilik şəkilçisi qəbul edir və s. Amma həm leksik mənası, həm də bəzi qrammatik xüsusiyyətlərində hər sözdə olduğu kimi, özəlliklər vardır.

Hər iki sözdə də leksik ayrılıqla yanaşı, qrammatik-semantik-atriktur özəlliklər də meydana çıxmışdır. Nitq hissələrinin ümum-nəzəri aspektdə keçid prosesini öyrənmək yeni yaranan sözün kateqorial olaraq özünə məxsus qrammatik mahiyyətini tam açmağa imkan verir. Şübhəsiz, bu yanaşma yalnız nitq hissəsi nəzəriyyəsindən birbaşa asılılıq deyil, həm də struktur-semantik anlayışla da bağlıdır (7).

Məsələn, *günlük* və *gündəlik* (istər sifət kimi—gündəlik qazanc, istər isim kimi şagirdin qiyməti qeyd edilən dəftər) sözlərini müqayisə etsək, bunların ayrı-ayrı leksik vahidlərdən yarandığını müşahidə edirik; birinci sözün kökü *Günəş* anlamında olan söz, ikincinininki isə 24 saatlıq zaman mənasında olan sözdür. Birinci “*gün*” sözü cəmlənə bilmir, çünki *Günəş* bir dənədir. İkinci “*gün*” sözü isə cəmlənir: *günlərim xoş keçir*. O cümlədən birinci “*gün*” sözü adı halında (obrazlılıqdan kənar) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmədiyi halda, ikinci “*gün*” sözü qəbul edir: *mənim günüm (sənin günün, onun günün və s.) xoş keçir*.

Bu sözlərin omonim kimi formalaşmasının səbəbi konversiya üsulu ilə yeni sözün yaradılmasıdır. Konversiya prosesində fərqli nitq hissəsinə malik söz yarandığı kimi, eyni nitq hissəsinə aid söz də yarana bilər. “*Dolu*” sözü düzəltmə söz kimi bir sözün semantik diferensiasiyasından yaranmışdır, daxili məzmununda eyniyyət vardır, lakin sözün özünün bildirdiyi məfhum—anlayış, habelə qrammatik məna ciddi şəkildə fərqlidir. Bu baxımdan onlar da omonim sözlərdir, onları eyni söz adlandırmaq olmaz və qrammatik cəhətdən də eyni nitq hissəsi deyil. Bunların arasında gizli məzmun əlaqəsi vardır, ona görə ki konversiya nəticəsində biri digərindən yaranmışdır. Lakin bu sözlər həm də ciddi fərqlərə malikdir; biri isim (yağışın bir növü), digəri isə sifətdir (həcm mənasında). Əlamət bildirmək etibarilə ikinci söz antonimliyə malikdir: *dolu*—*boş*. Bu fikri birinci sözə şamil etmək olmaz. Bu söz əşya bildirdiyi üçün *nə?* sualına cavab verir, hallanır, cəmlənir, konkretir, ümumilik bildirir və s. İkinci söz isə əlamət bildirir, *necə?* sualına cavab verir, dərəcələndir, əsas sintaktik vəzifəsi təyindir və s. Birinci sözdən “*doludağıdan, doluvurma*” kimi mürəkkəb söz yaranır ki, birinci komponentin sifət olduğunu təsəvvür belə, etmək olmaz. İkinci söz dərəcələndirərək, “*doluca, dopdolu*” formasında çoxaltma dərəcəsinə istifadə edilir ki, bunu birinci sözə şamil etmək olmaz. Bu sözlərin sintaktik funksiyaları da fərqlidir; belə ki, birinci söz, bir qayda olaraq, mübtəda və tamamlıq (*Rayonlara güclü dolu yağmışdı; Doludan əkin sahələri xeyli ziyan gördü*), ikinci söz isə təyin funksiyasında uşlənir (*Dolu vedrə kənara qoyulmuşdu*). Deməli, bunlar artıq tam müstəqil, fərqli anlayışlara malik sözlərdir.

V.V.Vinoqradov qeyd edir: “Əlbəttə, sözün bu və ya digər mənası işləndiyi mətnlə müəyyənləşir və reallaşır. Mahiyyət etibarilə sözün işləndiyi nə qədər xüsusi mətn varsa, bir o qədər də onun mənası və leksik forması vardır.

³³ Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, professor

Amma bununla bərabər, o heç də öz vahidliyini itirmir, ayrı-ayrı sözlərə—omonimlərə parçalanmır. Sözlün semantik sərhədi omonimdir” (8, s. 17). Omonimlik kateqoriyanın mövcudluğu sintaktik zəmində deyil, leksik zəmində, leksik qarşılaşmada meydana çıxır. Oxşar fikir antonimliyə də aiddir.

“Az” və “çox” sözləri leksik vahid kimi antonimdir, lakin antonimliyin şərtlərindən biri olan “antonimlər eyni nitq hissəsinə aid olur” prinsipinə görə, “Az *danış*, çox *danış*q başuocalıq *gətirməz*” cümləsindən aldığımız “az” (zərf?) və “çox”(say) sözlərini gərək antonim hesab etməyə, çünki cümlədəki sintaktik mövqeləri müxtəlif olduğundan onlar ayrı-ayrı nitq hissələri hesab edilir. Təbii ki, bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz.

Eyni fikri “yaxşı” və “pis” sözləri barədə də demək olar. Leksikologiyada bu sözlərin antonim münasibətdə olduğu heç kimdə şübhə doğurmur: “Yaxşı işçi və “pis işçi tez seçilir” cümləsində “yaxşı” və “pis” sözlərinin antonim olması birmənalı qəbul edilir. Amma “Yaxşı *danış*, pis *danış*q başaşağılıq *gətirməz*” cümləsində “yaxşı” sözünün tərz-i-hərəkət zərfi, “pis” sözünün sifət olduğunu qəbul etsək, onların gərək antonimliyindən danışmayaq. Bu isə ziddiyyət yaradır.

Əslində ziddiyyətin kökündə sözlərin nitq hissəsinə mənsubluğuna görə düzgün mövqe tutulmamasıdır. Belə ki, “yaxşı, pis” sözlərinin ismin qarşısında sifət, feilin qarşısında zərf hesab edilməsi düzgün deyil; bu mövqelərdə o sözlərin nitq hissəsinə mənsubiyyəti yox, sintaktik vəzifəsi fərqlidir. N.A.Baskakov yazır ki, “...türk dillərində hər bir nitq hissəsi istənilən cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edə bilər” (2, s. 151). Bu fikir qeyd edilən sözlərə də aid edilməlidir.

Ziddiyyətin mənasızlığı bir də onda özünü göstərir ki, verdiyimiz nümunələrdə müvafiq sözlərin əlaqələndiyi sözlər (isim və feil) eyni kokə malikdir, daha doğrusu, feil kimi “*danış*”, isim kimi həmin sözdən morfoloji yolla yaranan “*danış*q” sözüdür. Bu sözlər semantik baxımdan bir yuvaya girir, yəni “*danış*q” sözünün özü semantik cəhətdən “*danış*maq” sözü ilə eyni xətdə kəşisir. Burada əsas fərq sözlərin qrammatik təyinatındadır; belə ki, “*danış*maq” sözü ümumqrammatik mənasına görə feil, “*danış*q” sözü isə isimdir. Nitq hissələrinin müəyyənlişməsində leksik-semantik prinsipin əsas olduğunu nəzərə alsaq, hər iki halda “yaxşı” və “pis” sözlərinin eyni nitq hissəsi—sifət olduğu aydın olur.

İkincisi, zərf dərəcələyə bilmir, bəzən zərfin dərəcə əlamətinə bilməsi fikri isə dəqiq deyil, çünki həmin məqamda da müvafiq söz sifətdir. Məsələn, “*Daha cəsarətlə danış*” yox, “*Daha yaxşı danış*” düzgündür, amma burada “yaxşı” sözü sifət olduğu üçün dərəcələyə bilib. Amma birinci nümunəni “*Daha cəsarətli danış*” şəklinə salsaq, məntiq pozulmur, ona görə ki “*cəsarətli*” sözü sifətdir və zərflilik funksiyasında çıxış edir.

İsim və zərf omonimliyinə aid verilmiş “*səhər, axşam, gecə, gündüz, sabah, günorta*” və s. sözlərdə də omonimlik axtarmaq yersizdir. Bunlarda ikili xüsusiyyət, iki müxtəlif anlayış yoxdur. Nəzərə alsaq ki, varlıqların adı ilkin yaranandır və zərflər daha sonrakı zamanın məhsuludur, o zaman bu sözlərin isim kimi, yəni zamanın adı adı olaraq meydana gəlməsi fikri qəbul edilməlidir. Göründüyü kimi, bu, konkret zaman adlarıdır, burada başqa anlayışla əlaqələnmə, demək olar ki, yoxdur. “*Gündüz*” və “*günorta*” sözlərinin “*gün*” sözü ilə bağlı meydana gəlməsi onların birbaşa ad bildirməsinə mane olmur, əksinə, hər iki sözün tarixən mürəkkəb söz kimi formalaşması adların yaranmasındakı sintaktik prinsipi özündə ehtiva edir və nominativ vahid kimi motivləşdirir.

Zaman mənası bildirən digər sözlərə nəzər saldıqda onların sırf hadisə və faktın zamanı kimi meydana çıxdığını müşahidə etmək çətin deyil. “*Bildir, inisil, indi, bayaq, tezliklə*” və s. bu kimi sözlərin semantikasında zaman anlayışı aparıcı olduğu kimi, onların qrammatik səciyyəsi və sintaktik funksiyası zərf olaraq, hadisə və faktın zamanını müəyyənlişdirməyə köklənmişdir.

Elə sözlər də var ki, ilk baxışda hərəkətlə əlaqəsi aşkar görünür; “*cəld, iti*” kimi sözlər semantik cəhətdən hərəkətlə daha sıx bağlıdır və bu baxımdan onların zərf kateqoriyasına aid edilməsi məntiqi görünür. Başqa halda əlaqələndiyi söz hərəkət məzmunlu isim olur: *cəld hərəkət*.

Digər tərəfdən, bu tipli sözlərin isimlə əlaqələnməsində hərəkilik faktı özünü göstərir. Məsələn, “*cəld oğlan*” birləşməsində əsas komponent isim olsa da, birinci komponentin semantik əlaqəsi üzde olmayan, lakin təsəvvürdə canlanan “*hərəkət edən*” anlayışı ilə bağlıdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, materiyanın atributlarından biri və birincisi hərəkətdir. Bu baxımdan “*cəld hərəkət edən*” birləşməsi “*oğlan*” sözünün atributu—əlaməti kimi çıxış edir, sadəcə, “*hərəkət etmək*” anlayışı potensial şəkildə mövcud olduğundan onun işlədilməsinə ehtiyac qalmır, “*cəld*” sözü təkə öz semantikasında deyil, “*cəld hərəkət edən*” birləşməsinin semantikasında çıxış edir. Bu halda da “*cəld*” və ya “*cəld hərəkət edən*” anlayışları əşya ilə əlaqələnərək, əşyanın əlaməti olur.

Belə fikir var ki, feil kateqoriyaları ilk vaxtlar olmayıb, feillə aid xarakterik xüsusiyyətlər sözlərlə (zərflə) verilib. Deməli, zərf feillə eyni vaxtda yaranıb. (5 : 106) Bəzi dilçilər cümlənin ilk halda ikitərkibli konstruksiya olduğunu əsas götürərək, baş üzvlərin atributu adlandırdıqları təyin, tamamlıq və zərfliyin eyni zamanda mövcud olduğunu göstərir və bu baxımdan zərfin də digər nitq hissələri ilə, o cümlədən ad və feillə eyni zamanda, yəni daha qədimlərdə yarandığı fikrini müdafiə edirlər (9, s. 138). Hətta rus dilçiləri qeyd edirlər ki, zərf geniş bazada yarana, morfoloji və semantik planda genişləyə bilər. Bu prosesin davamı zərfdən predloq, приставка, bağlayıcı, ədat yaranır. Ona görə də qədim zərflər bunlarda axtarmaq lazımdır. Azərbaycan dilində bu prosesin son mərhələsini görmək mümkündür, daha doğrusu, zərfin daha geniş bazada yaranması və sonradan köməkçi bitq hissəsinə keçməsi prosesini dilimizin materialları əsasında izləmək olur. Bugün qarışıqlığın səbəblərindən biri bu prosesin olmasıdır.

Əslində zərf xüsusən feillə əlaqələnsə də, digər nitq hissələri ilə də işləyə bilər; bu zaman həmin nitq hissəsinin xəbər funksiyasında olması şərtidir: *Mən idi həkiməm (yaxşıyam, birinciyəm...)*. Bu zaman zərfin əlaqələndiyi sözün xəbər funksiyasında işlənməsi şərtidir. Buradan o fikir yaranır ki, zərf predikativ xüsusiyyətin ifadəsidir (6, s. 163).

Sinkretik sözlər eyni kökdən diferensiallaşma yolu ilə yaranmışdır. Bu diferensasiya təfəkkürdə gedən

dəqiqləşmə və ayırma prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. “Sinkretizm ilk anlayışda qədim insanların təfəkküründə parçalanmazlıqla, bölünməzliklə müəyyən olunur, dünyanı dərk etmə prosesində bütöv kimi xarakterizə olunur və dil hadisəsi olaraq, lingvistik sinkretizm, təbii ki, obyektiv şəkildə mövcuddur” (3).

Sinkretizm əksər hallarda söz yaradıcılığı və derivation proseslərin gedişində, yaxud mənanın, ixtisaslaşması, daralması kimi semantik transformasiya sayəsində aradan qalxır (1). Buna baxmayaraq, dilçilikdə sinkretizm sintaktik və morfoloji hadisə kimi baxılır. Bu baxımdan müasir dilimizdəki sinkretik sözlər omonim kimi, müxtəlif nitq hissələrinə aiddir. Məsələn, “*köç, oxu*” və s. sözlər həm isim, həm feil kimi müxtəlif nitq hissələrinə mənsubdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Александровна А.С. Синкретизм как семантическая универсалия – [file:///C:/Users/hp/Downloads/Без%20названия%20\(7\).htm](file:///C:/Users/hp/Downloads/Без%20названия%20(7).htm)
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. 11. Фонетика и морфология. Изд. АН СССР, Москва, 1952, 412 с.
3. Береснева В. А. Лингвистический синкретизм как актуальная категория современного языкознания // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. 2012. Т. 1. № 2. С. 62-70 – <file:///C:/Users/hp/Downloads/3843303657.htm>
4. Иванова Г.А. Омонимия как системная категория языка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Минск, 1996, 18 с.
5. Коневский А.К. Проблема становления наречий как отдельной части речи. — Язык и мышление. Москва: Наука, 1967, 312 с.
6. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. «Наука», Ленинград, 1978, 387 с.
7. Тихомирова Т.С. К вопросу о переходности частей речи. — ФН, Москва, 1973, №5
8. Виноградов В.В. Русский язык. Москва: Высшая школа, 1972, 601 с.
9. Юрченко В.С. О взаимосвязи мышления, языка и речи на коммуникативном уровне // Язык и мышление. М., 1967. с. 16-29

Açar sözlər: omonim, omonimlik, nitq hissəsi, xarakterik xüsusiyyət

Key words: homonym, homonymy, part of speech, characteristic feature

Ключевые слова: омоним, омонимия, часть речи, характерный признак

Omonimlik və nitq hissəsi məsələsi

Xülasə

Eyni bir sözün bir və ya bir neçə nitq hissəsinə aid olması hələ də mübahisəlidir. Omonimlər eyni yazılış və tələffüzə malik olsa da, eyni söz deyil, leksik-grammatik səciyyəsinə görə fərqlənən sözlərdir, ona görə də onların nitq hissəsinə münasibətində problem yoxdur. Sinkretik sözlər eyni mənbədən gəlsə də, artıq leksik-semantik və grammatik cəhətdən ayrı-ayrı sözlər, omonimlərdir və bunların nitq hissəsinə mənsubluğunda problem yoxdur. Lakin həm əsas, həm köməkçi nitq hissələri içərisində, həm də əsas və köməkçi nitq hissələrinin qarşılaşdırılmasında eyni sözlər var ki, onlar sintaktik mövqeyində fərqlənsələr də, leksik-semantik cəhətdən fərqli deyil. Xüsusən isim–zərf (*səhər, axşam*), sifət—zərf (yaxşı, pis), say—zərf (az, çox), və s. müəyyənləşməsində düzgün olmayan münasibət var. Bunlar bir nitq hissəsi olub, müxtəlif sintaktik vəzifələr yerinə yetirir və omonim deyil.

The question of homonymy and part of speech

Summary

It is still debatable whether the same word belongs to one or more parts of speech. Although homonyms have the same spelling and pronunciation, they are not the same word, but words that differ according to their lexical-grammatical characteristics, so there is no problem with their relation to the part of speech. Although syncretic words come from the same source, they are already lexically-semantically and grammatically separate words, homonyms, and there is no problem with their belonging to the part of speech. However, there are the same words both within the main and auxiliary parts of speech, as well as in the juxtaposition of the main and auxiliary parts of speech, which, although they differ in their syntactic position, are not different in lexical-semantic terms. Especially noun - adverb (morning, evening), adjective - adverb (good, bad), count - adverb (less, more), etc. there is an incorrect attitude in its definition. They are a part of speech, perform different syntactic tasks and are not homonyms.

Вопрос об омонимии и части речи

Резюме

До сих пор остается спорным, относится ли одно и то же слово к одной или нескольким частям речи. Хотя омонимы имеют одинаковое написание и произношение, это не одно и то же слово, а слова, которые различаются по своим лексико-грамматическим характеристикам, поэтому нет проблем с их отношением к части речи. Хотя синкретичные слова происходят из одного источника, они уже являются лексико-семантически и грамматически отдельными словами, омонимами, и нет никаких проблем с их принадлежностью к той или иной части речи. Однако одни и те же слова встречаются как в составе основных, так и во вспомогательных частях речи, а также при сопоставлении основных и вспомогательных частей речи, которые, хотя и различаются по своему синтаксическому положению, не отличаются в лексико-семантическом плане. Особенно существительное - наречие (утро, вечер), прилагательное - наречие (хорошо, плохо), число - наречие (меньше, больше) и т.д. в его определении присутствует неправильное отношение. Они являются частью речи, выполняют разные синтаксические задачи и не являются омонимами.

Rəyçi: prof. L.Əhmədova